

УДК: 376.018.3.064.1-055.52-056.48:616.896

Матвєєва Олена,

аспірант

elenamatveeva422@gmail.com

ORCID: 0000-0002-3935-897X

Researcher ID: ABD-8034-2021

Matvieieva Olena,

postgraduate

Лапін Андрій,

кандидат педагогічних наук,

старший науковий співробітник відділу інклюзивного навчання

avlapin1@gmail.com

ORCID:0000-0003-1717-7892

Researcher ID: 0-8460-2016

Lapin Andrii,

PhD (Education), senior researcher

of the Department of inclusive education

Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка Національної академії педагогічних наук України, Київ, Україна,
вул. М. Берлінського, 9, Київ, 04060

Mykola Yarmachenko Institute of Special Pedagogy and Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine,
9, M. Berlinskoho st., Kyiv, 04060

ТЕОРЕТИЧНА МОДЕЛЬ ПРОФЕСІЙНОЇ ДОПОМОГИ ІНКЛЮЗИВНО-РЕСУРСНИХ ЦЕНТРІВ БАТЬКАМ ДІТЕЙ З РОЗЛАДОМ АУТИЧНОГО СПЕКТРА

THEORETICAL MODEL OF PROFESSIONAL ASSISTANCE OF INCLUSIVE RESOURCE CENTERS TO PARENTS OF CHILDREN WITH AUTISTIC SPECTRUM DISORDER

Анотація. У статті аналізуються теоретичні аспекти професійної допомоги батькам дітей з розладом аутичного спектра, що надається професіоналами в межах діяльності інклюзивно-ресурсних центрів. Автори роблять акцент на необхідності створення та запровадження моделі надання професійної допомоги в інклюзивно-ресурсних центрах. Розглядають особливості надання допомоги дітям з розладом аутичного спектра та їх батькам. У статті описано розроблену теоретичну модель надання професійної допомоги батькам дітей з розладом аутичного спектра. Висвітлюються основні етапи та можливі результати впровадження розробленої моделі у діяльність інклюзивно-ресурсних центрів. Визначається важливість

дослідження та систематизації процесу надання професійної допомоги батькам дітей з розладом аутичного спектру.

Зазначено, що впровадження та апробація моделі системи надання професійної допомоги батькам дітей з розладом аутичного спектру дасть змогу виокремити психолого-педагогічні умови надання професійної допомоги батькам, а також розробити експериментальні методики щодо діагностики існуючих механізмів надання професійної допомоги в інклюзивно-ресурсному центрі, що можуть бути використані практичними працівниками інклюзивно-ресурсного центру.

З'ясовано, що не менш важливим для дітей з розладом аутичного спектру є розвиток так званого соціального інтелекту, здатності розуміти людей і орієнтуватися в соціальних ситуаціях, що обумовлює успішність соціальної взаємодії. Активне залучення до цього процесу батьків, які користуються довірою з боку дитини значно підвищують його ефективність. Без підвищення рівня обізнаності та володіння інформацією щодо супроводу та корекційного розвитку своїх дітей з урахування наявних особливостей це є неможливим.

Можливими результатами впровадження розробленої моделі є розширення знань батьків про психофізичні особливості дитини, підвищення їх педагогічної компетентності, зростання виховного потенціалу сім'ї, опанування батьками практичних навичок, що дозволяють методично правильно спілкуватися з дитиною і надавати їй допомогу за відсутності відповідних спеціалістів поряд.

Ключові слова: інклюзивно-ресурсний центр (ІРЦ), професійна допомога, психолого-педагогічний супровід, діти з розладом аутичного спектра (РАС), виховання дітей з особливими освітніми потребами, навчання дітей з особливими освітніми потребами, інклюзивний освітній простір.

Abstract. *The article deals with the theoretical aspects of professional assistance to parents of children with autistic spectrum disorders provided by professionals within the framework of the activities of inclusive resource centres. The authors stress the need to create and implement a model of professional assistance in inclusive resource centres. Consider the special features of providing assistance to children with autistic spectrum disorders and their parents. The article describes a theoretical model of professional assistance to parents of children with autism spectrum disorder. The main stages and results of the implementation of the developed model in the activities of inclusive resource centres are highlighted. The importance of researching and systematizing the process of providing professional assistance to parents with autism spectrum disorder is determined.*

It is noted that the introduction and testing of a model of professional assistance to parents of children with an autistic spectrum disorder will make it possible to identify psychological and pedagogical conditions for the provision of professional assistance to parents, and develop pilot diagnostic tools for existing professional assistance mechanisms in an inclusive resource centre that can be used by practitioners of an inclusive resource centre.

It has been found that equally important for children with autism spectrum disorders is the development of so-called social intelligence, the ability to understand people and to navigate social situations, which makes social interaction successful. The active involvement of parents who enjoy the trust of the child greatly enhances its effectiveness. This is not possible without increasing the level of awareness and knowledge about the care and development of their children in the light of their specific circumstances.

Possible results of the introduction of this model include an increase in parents' knowledge of the psychophysical characteristics of the child, an increase in their pedagogical competence, an increase in the education potential of the family and the acquisition of practical skills by parents, that allow to communicate methodically with the child and to provide her assistance in the absence of the appropriate specialists nearby.

Key words: Inclusive Resource Centre (IRC), Professional Assistance, Psychological and Pedagogical Support, Children with Autism Spectrum Disorder (CASD), Education of Children with Special Education Needs, Education of Children with Special Educational Needs, inclusive education space.

Актуальність дослідження. З-поміж викликів, що постали перед нашим суспільством в царині освіти, першочерговим є забезпечення рівного доступу до освіти усіх дітей, особливо тих, хто потребує спеціальних умов виховання, корекційного навчання та розвитку особистості, соціальної інтеграції в реальне життя.

Когорта дітей з розладами аутичного спектру не є однорідною, адже кожна з них має унікальний набір особистісних характеристик тому до них має бути застосований диференційований підхід з орієнтиром на світові стандарти та розроблені ефективні методи корекції та навчання.

І якщо системна рання допомога має створити умови для введення дітей з аутизмом в освітній простір, далі мають відбуватися паралельно два глобальні процеси:

- 1) виховання та навчання дітей з РАС у загальноосвітніх закладах;
- 2) індивідуальна корекційно-розвивальна робота, із залученням батьків через надання їм професійної допомоги.

Фахівців, які долучаються, об'єднують в мультидисциплінарну команду з приводу розроблення і втілення індивідуальної програми розвитку дитини з РАС.

Пошук учених і практиків щодо цих процесів був спрямований на створення нових корекційних технологій, що забезпечують найбільш оптимальні можливості соціальної адаптації дітей з порушеннями психофізичного розвитку. Результати пошуку призвели до розширення сфери вивчення об'єкта і визначення механізмів, що дозволяють стабілізувати дезінтеграційні процеси в сім'ях, які виховують дітей з РАС. Це і зумовило перенесення акценту корекційного впливу на сім'ю дитини з відхиленнями у розвитку. Таким чином, експериментальні дослідження фахівців різних профілів і практична робота з батьками вихованців дозволили намітити новий перспективний напрям у вітчизняній спеціальній педагогіці та психології – професійну допомогу родинам, які виховують дітей з РАС.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Методологічною основою дослідження стали ідеї гуманізації і демократизації освітнього процесу, ідеї

цілісного системного-структурного підходу до його організації, концепція особистісно орієнтованого навчання.

Теоретична основа спирається на принцип єдності діяльності та психіки (С. Рубінштейн); теорію культурно-історичного розвитку вищих психічних функцій і положення про структуру дефекту Л. Виготського; уявлення про взаємозв'язок процесів навчання й розвитку (І. Бех, В. Давидов, Д. Ельконін, В. Засенко, Н. Засенко, О. Киричук, О. Леонтьєв, С. Максименко, Т. Сак, М. Тарасевич, Ю. Швалб); положення теорій: соціального пізнання Д. Брунера, когнітивного розвитку Ж. Піаже, ідентифікації Е. Еріксона, когнітивного дисонансу Л. Фестінгера, соціальної компетентності (Н. Бібік, М. Гончарова-Горяньска, О. Дзенеко, В. Коваленко, І. Ніколаєску, О. Позднякова, О. Проценко, Т. Смагіна, С. Шаров, В. Шахрай та ін.), мотиваційної компетентності (О. Гребенюк, В. Гурова, М. Данілов, В. Ільїн, С. Любішина, Ю. Чернова), когнітивної компетентності (Дж. Андерсон, Дж. Брунер, Ф. Вейнерт, О. Вовк, О. Вязова, В. Дружинін, А. Гуралюк, О. Митник, Є. Сидоркін, М. Холодна); ідеї не директивного втручання К. Роджерса; концептуальні підходи до проблеми педагогічної взаємодії (Б. Ананьєв, О. Асмолов, Л. Божович, Б. Братусь, О. Леонтьєв, А. Петровський, І. Кон, Д. Фельдштейн, Д. Ельконін, А. Мудрик); положення вітчизняної спеціальної педагогіки та психології про складну структуру дефекту (М. Певзнер, Л. Солнцева, В. Тарасун, О. Хохліна); основні положення теорії корекційного навчання та виховання, їх вплив на внутрішні процеси розвитку (І. Бех, В. Бондар, Л. Вавіна, Т. Вісковатова, В. Засенко, А. Колупасва, В. Кобильченко, С. Максименко, І. Моргуліс, Л. Прохоренко, Т. Сак, М. Тарасевич, М. Шеремет); психолого-педагогічні дослідження молодшого шкільного та підліткового віку та їх особливостей (О. Бабяк, Л. Божович, Ю. Боришевський, Б. Волков, Г. Жаренкова, Т. Машарова, Н. Менчинська, І. Омельченко, Л. Переслені, Н. Росіна).

Проблеми навчання, виховання та розвитку дітей з РАС висвітлювалися та вивчалися в науковій медичній, психологічній та педагогічній літературі

протягом багатьох десятиків років. В основному це були зарубіжні дослідження (Н. Asperger, L. Bender, M. Bristol, S. Harris, B. Hermelin, L. Kanner etc.). Наукова розробка цих питань на пострадянському просторі, пов'язана з іменами видатних радянських психіатрів, педагогів-дефектологів, психологів (Е. Блейлер, Д. Гіляровський, К. Лебединська, О. Нікольська, М. Озерецький). В останнє десятиріччя в Україні спостерігається зацікавленість цією проблемою як науковцями, так і практиками (Т. Ілляшенко, С. Конопляста, К. Островська, М. Рождественська, Т. Скрипник, М. Химко, Д. Шульженко). На наш погляд, проблема психолого-педагогічного супроводу дітей з розладами аутичного спектру та їхніх батьків потребує подальшого вивчення та удосконалення.

Мета статті полягає у висвітленні розробленої теоретично обгрунтованої моделі системи надання професійної допомоги батькам дітей з РАС в умовах ІРЦ.

Для досягнення мети нами проведено аналіз проблеми, що досліджується, та визначено методологічні підходи до тлумачення сутності педагогічних основ професійної допомоги, з'ясовано особливості ключових етапів надання професійної допомоги батькам дітей з РАС в умовах ІРЦ.

Методи дослідження. Для забезпечення достовірності положень, висновків і розв'язання окреслених завдань дослідження використано комплекс взаємодоповнюючих методів: *теоретичні*: дедуктивний (аксіоматичний і гіпотетико-дедуктивний) – для системного опису явища, що досліджується; індуктивний – для встановлення закономірностей, систематизації, типології на основі результатів емпіричного дослідження; моделювання (структурно-функціональне) – для побудови системних моделей дослідження.

Результати дослідження. Сім'я – це мікросоціум, в якому дитина не тільки живе, а й в якому отримуються початкові знання та формуються її моральні якості, відношення до людей, уявлення про характер міжособистісних зв'язків, ставлення до оточуючого середовища. Цей факт на нашу думку повинен враховуватися як в діагностичній, так і в подальшій корекційно-розвитковій роботі з дитиною з РАС.

Здійснення психолого-педагогічної допомоги сім'ям даної категорії дозволяє через оптимізацію внутрішньо сімейної атмосфери, гармонізацію міжособистісних, подружніх, батьківсько-дитячих та дитячо-батьківських відносин вирішувати проблеми диференційованої й адресної допомоги дитині з РАС. Різноманітні форми навчання як в державних, так і в недержавних освітніх установах, робота з дітьми, що мають порушення психофізичного розвитку, включають таку сім'ю в поле корекційного впливу в якості основного стабілізуючого фактора соціальної адаптації дитини (Заверико, Соловйова, 2008: 40).

Відсутність відлагодженої державної системи професійної допомоги сім'ям, які виховують дітей з РАС в умовах ІРЦ, і єдиної політики держави щодо її створення, не дозволяє вирішувати численні труднощі цієї категорії осіб. З огляду на глобальність і масштабність цієї проблеми, яка полягає у необхідності обов'язкової підготовки матеріально-технічного забезпечення, економічної та соціально-правової бази, обмежимося формулюванням основних концептуальних положень, цілей, завдань і принципів, визначенням напрямів та змісту професійної допомоги сім'ям, які виховують дітей (підлітків, молодь, осіб) з РАС.

Професійна допомога реалізується у вигляді освітньо-просвітницької роботи з батьками в рамках психолого-педагогічного супроводу сімей (діагностика, консультування, корекція).

Професійне вивчення (діагностика) сім'ї включає аналіз особливостей внутрішньосімейної атмосфери, що складається внаслідок народження дитини з порушеннями психофізичного розвитку, особистісних характеристик батьків, які відчувають психологічний стрес, характерологічних особливостей дітей, які формуються під впливом неадекватних виховних позицій батьків, батьківсько-дитячих та дитячо-батьківських стосунків (Титаренко, 2000: 254).

Професійна робота з сім'єю (консультування) – це важливий напрям в системі медико-соціального та психолого-педагогічного супроводу дітей з РАС. Через оптимізацію внутрішньосімейної атмосфери, гармонізацію міжособистісних, подружніх, дитячо-батьківських відносин вирішується проблема диференціальної і адресної допомоги дитині з РАС.

При проведенні корекційних заходів сім'я розуміється як природне адаптивне розвиваюче середовище, необхідний рівень гармонійних взаємин в якій забезпечується батьками дитини з РАС (або особами що їх замінюють).

Внутрішньосімейна атмосфера розглядається як корекційне середовище, яке завдяки позитивному впливу близьких на дитину з порушеннями психофізичного розвитку створює гармонійний вплив на розвиток дитини.

Кожна сім'я, яка виховує дитину з РАС, має право на отримання комплексної професійної допомоги. Потреба в наданні спеціальної допомоги сім'ям, які виховують дітей з РАС, обумовлюється наявністю величезного числа різноманітних проблем, з якими ці сім'ї повсякденно стикаються.

Професійна допомога родині організовується з моменту виявлення у дитини порушень психофізичного розвитку в умовах ІРЦ до досягнення 18 років та пролонгується на період отримання освіти. Психолого-педагогічний супровід сім'ї з боку інших державних установ та органів не має вікових обмежень, тобто здійснюється постійно протягом всього життя такої особи на основі всебічного задоволення потреб сім'ї, принципів конфіденційності, довіри, гуманного і делікатного ставлення до членів сім'ї дитини з РАС.

У результаті проведення психолого-педагогічних заходів постійно розширюються знання батьків про психофізичні особливості дитини, підвищується їх педагогічна компетентність, виховний потенціал сім'ї. Вони також опановують практичні навички, що дозволяють методично правильно організовувати спілкування з дитиною.

Необхідно знати, що в контексті підготовки дитини до школи недостатньо опікуватися лише формуванням загальнонавчальних навичок, *тих*, що стосуються процесу організації і засвоєння нової інформації та її збереження. Не менш важливим для дітей з РАС, з огляду на низку специфічних особливостей, є розвиток так званого соціального інтелекту, здатності розуміти людей і орієнтуватися в соціальних ситуаціях, що обумовлює успішність соціальної взаємодії. Активне залучення до цього процесу батьків які користуються довірою з боку дитини значно підвищують його ефективність. Але це неможливо без

підвищення їх рівня обізнаності та володіння інформацією щодо супроводу та корекційного розвитку своїх дітей з урахування наявних особливостей.

Виходячи з вищесказаного ми пропонуємо модель професійної допомоги батькам дітей з РАС (рис. 1.).

Загальновідомо, що для того, щоб дитина з РАС адекватно реагувала на присутність інших людей поруч з собою, її треба підготувати:

- розвинути у неї почуття безпеки, а потім – довіри до соціуму;
- налагодити з нею спілкування хоча б через один інформаційний канал (орган чуттів) – зоровий, слуховий, тактильний (дотики);
- звертати увагу на її стан й усіма можливими способами знімати напругу, досягати розквітості і одночасно – організовувати, мобілізувати психомоторну сферу як основу розвитку психіки.

Рис. 1. Модель професійної допомоги батькам дітей з РАС

Включення дитини з РАС у дитячий колектив складний та довготривалий процес який має свої етапи та специфіку. Спочатку це може бути спілкування з однією дитиною, при цьому дорослі налаштовані м'яко, але послідовно звертають увагу дітей один на одного, щоб вони привчалися помічати оточуючих, відчувати, чути, робити щось разом. І все це відбувається на приємному для дітей тлі, що стосується і музичного супроводу та ігрового наповнення – все має бути продумано і підготовлено так, щоб мало розвивальне спрямування. Поступово дітей потрібно вводити в групу, при цьому, не слід відразу примушувати дитину робити те, що й інші діти. Важливо, щоб їй тут сподобалося, щоб стало привабливо і цікаво (Романовська, 2009: 105).

Розвивальним середовищем для них була б можливість відвідувати хоча б деякі заняття з іншими дітками – це може бути малювання, фізкультура чи музика, участь в святкових виставах, загальношкільних заходах. Така участь могла б стати для дитини з аутизмом частковою інклюзією, початком її поступового долучення до дитячого колективу. Реалізація цього завдання є неможливою без проведення відповідної пропедевтичної роботи з батьками цих дітей.

Провідними принципами діяльності інклюзивно-ресурсних центрів: повага та сприйняття індивідуальних особливостей дітей дотримання інтересів дитини недопущення дискримінації та порушення прав дитини конфіденційність доступність освітніх послуг з раннього віку міжвідомча співпраця.

З огляду на це можна визначити наступні завдання ІРЦ:

- проведення комплексної оцінки з метою визначення особливих освітніх потреб дитини, зокрема й IQ (здійснює практичний психолог центру);
- розроблення рекомендацій щодо освітньої програми, надання психолого-педагогічних та корекційно-розвиткових послуг відповідно до потенційних можливостей дитини;

– надання психолого-педагогічних та корекційно-розвиткових послуг дітям з ООП, які навчаються у закладах дошкільної, загальної середньої, професійної (професійно-технічної) освіти та інших закладах освіти, які забезпечують здобуття загальної середньої освіти (не відвідують заклади освіти) та не отримують відповідної допомоги участь педагогічних працівників центру в командах психолого-педагогічного супроводу дитини з ООП у ЗЗСО та ЗДО, а також психолого-педагогічних комісіях спеціальних ЗЗСО з метою моніторингу динаміки розвитку дитини не рідше, ніж двічі на рік ведення реєстру дітей, які пройшли комплексну оцінку і перебувають на обліку в ІРЦ, за згодою їх батьків або законних представників на обробку персональних даних неповнолітньої дитини;

– ведення реєстру закладів освіти, а також реєстру фахівців, які надають психолого-педагогічні та корекційно-розвиткові послуги надання консультацій та взаємодія з педагогічними працівниками закладів дошкільної, загальної середньої, професійної (професійно-технічної) освіти та інших закладів освіти, які забезпечують здобуття загальної середньої освіти, з питань організації інклюзивного навчання;

– надання методичної допомоги педагогічним працівникам закладів дошкільної, загальної середньої, професійної (професійно-технічної) освіти та інших закладів освіти, які забезпечують здобуття загальної середньої освіти, батькам або законним представникам дітей з ООП щодо особливостей організації надання психолого-педагогічних та корекційно-розвиткових послуг таким дітям;

– консультування батьків або законних представників дітей з ООП стосовно мережі закладів дошкільної, загальної середньої, професійної (професійно-технічної) освіти, інших закладів освіти, які забезпечують здобуття загальної середньої освіти, та зарахування до цих закладів;

– надання психолого-педагогічного супроводу (надання професійної допомоги) батькам (законним представникам) дітей з ООП з метою формування позитивної мотивації щодо розвитку таких дітей та активної участі в освітньому процесі;

- моніторинг динаміки розвитку дітей з ООП шляхом взаємодії з їх батьками (законними представниками) та закладами освіти, в яких вони навчаються;

- організація інформаційно-просвітницької діяльності шляхом проведення конференцій, семінарів, засідань за круглим столом, тренінгів, майстер-класів з питань надання психолого-педагогічних та корекційно-розвиткових послуг дітям з ООП для широкого кола слухачів (в тому числі і для батьків);

- взаємодія з місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, закладами освіти, закладами охорони здоров'я, закладами (установами) соціального захисту населення, службами у справах дітей, громадськими організаціями щодо надання психолого-педагогічних та корекційно-розвиткових послуг дітям з ООП, починаючи з раннього віку в разі потреби із залученням відповідних спеціалістів;

- підготовка звітної інформації про результати діяльності ІРЦ для засновника, відповідного структурного підрозділу з питань діяльності інклюзивно-ресурсних центрів органів управління освітою, а також аналітичної інформації для відповідного центру підтримки інклюзивної освіти.

Надання професійної допомоги (консультативної та психолого-педагогічної) батькам (законним представникам) дітей з особливими освітніми потребами забезпечується фахівцями ІРЦ через індивідуальні консультації у телефонному режимі або за допомогою онлайн-ресурсів (мобільних додатків, електронної пошти тощо). При потребі фахівцями ІРЦ можуть бути забезпечені групові онлайн-консультації батьків (інших законних представників), педагогічних працівників закладів освіти шляхом розміщення інформації на онлайн-ресурсах ІРЦ, у тому числі у соціальних мережах, створення спільнот в соціальних мережах, мобільних додатках. Матеріали можна надсилати електронною поштою, розміщувати на сайті ІРЦ або інших онлайн-ресурсах, зокрема у формі питань-відповідей (з дотриманням захисту персональних даних та конфіденційності даних про запитувача), відеозанять або гіперпосилання на них.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, нами обґрунтовано і розроблено модель системи надання професійної допомоги в ІРЦ батькам дітей з РАС, що містить три блоки: цільовий (мета та завдання), змістово-операційний (рівні організації, принципи, компоненти, зміст, етапи, форми і метод) та результативний (критерії та результат); на основі теоретичної моделі уточнено організаційний та змістовий складові системи надання професійної допомоги батькам дітей з РАС.

Подальшого розвитку набудуть науково-методичне забезпечення та механізми надання професійної допомоги батькам дітей з РАС.

Важливим етапом у майбутньому стане впровадження та апробація моделі системи надання професійної допомоги батькам дітей з РАС, що дасть змогу виокремити психолого-педагогічні умови надання професійної допомоги батькам, а також розробити експериментальні методики щодо діагностики існуючих механізмів надання професійної допомоги в ІРЦ, що можуть бути використані практичними працівниками ІРЦ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Костенко, Т.М., Довгопола, К.С., Легкий, О.М., Кондратенко, С.В. (2020). Виховання і розвиток дитини з порушеннями зору. Методичні рекомендації для батьків. Київ.
2. Романовська, Д.Д. (2009). Психологічний супровід процесу інтеграції у суспільство дітей з особливими потребами. Психологічний та соціально-педагогічний супровід навчання і виховання «особливої дитини» у школі: метод. посібник. Чернівці, Технодрук. 104-109.
3. Заверико, Н. В., Соловійова, Т. Г. (2008). Соціально-педагогічна робота з батьками, що виховують дітей з особливими потребами: навчально-методичний посібник. Запоріжжя, ПП «Тандем». 53.
4. Титаренко, Т. (2000). Дитина з особливими потребами та її життєвий світ: напрямки психологічного консультування. Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство: науково-методичний збірник. Київ, Контекст. 336 с.
5. Хмизова, О.В. (2011). Організація психокорекційної роботи з батьками дітей з особливими потребами як складова цілісного процесу ранньої соціальної реабілітації. Соціальна робота в Україні: теорія і практика науково-методичний журнал. 3/4. 203-211.

REFERENCES

1. Kostenko, T.M., Dovhopola, K.S., Lehkyi, O.M., Kondratenko, S.V. (2020). Vychovannia i rozvytok dytyny z porushenniamy zoru [Education and development of the child with visual impairment]. Metodychni rekomendatsii dlia batkiv. Kyiv.

2. Romanovska, D.D. (2009). Psykholohichniy suprovid protsesu intehtatsii u suspilstvo ditei z osoblyvymy potrebamy [Psychological support of the process of integration into society of children with special needs]. Psykholohichniy ta sotsialno-pedahohichniy suprovid navchannia i vykhovannia «osoblyvoi dytyny» u shkoli: metod. posibnyk. Chernivtsi, Tekhnodruk. 104-109.

3. Zaveryko, N. V., Soloviova, T. H. (2008). Sotsialno-pedahohichna robota z batkamy, shcho vykhovuiut ditei z osoblyvymy potrebamy: navchalno-metodychniy posibnyk [Social and pedagogical work with parents of children with special needs: Educational and methodical manual]. Zaporizhzhia, PP «Tandem». 53.

4. Tytarenko, T. (2000). Dytna z osoblyvymy potrebamy ta yii zhyttievyi svit: napriamky psykholohichnoho konsultuvannia [A child with special needs and her/his life world: Directions of psychological counseling]. Kroky do kompetentnosti ta intehtatsii v suspilstvo: naukovometodychniy zbirnyk. Kyiv, Kontekst. 336 s.

5. Khmyzova, O.V. (2011). Orhanizatsiia psykhhokorektsiinoi roboty z batkamy ditei z osoblyvymy potrebamy yak skladova tsilisnoho protsesu rannoi sotsialnoi reabilitatsii [Organization of psychological and correction work with parents of children with special needs as a component of the whole process of early social rehabilitation]. Sotsialna robota v Ukraini: teoriia i praktyka naukovo-metodychniy zhurnal. 3/4. 203-211.

Матеріал надійшов до редакції 03.11.2021 р.